

Geografia lingüística d'Espanya

Jesús Burgueño Rivero

*Departament de Geografia i Sociologia
Universitat de Lleida*

Llengua i geografia

Entre nosaltres encara crida l'atenció que un geògraf s'ocupi del fet lingüístic, un aspecte que potser algú considerarà es pot suposar aliè a l'èmfasi territorial que demana el nostre enfocament científic. Certament, i al marge dels importants estudis toponímics, l'aportació dels geògrafs espanyols de les últimes dècades a l'estudi de la geografia lingüística ha estat ben minsa, a l'igual que la seva atenció a la geografia cultural en general. Hom només pot espigolar textos com els heterodoxes i polèmics estudis de Vicenç Rosselló en relació a la petja catalana a Múrcia (1975), un article d'Eugenio Ruiz Urrestarazu referit a Euskal Herria (1991) i, en una línia més estrictament geolingüística, les aportacions d'Ismael Vallès sobre el català (1991 i 1995). A casa nostra també s'ha publicat un assaig metodològic, força desorientat, de dos geògrafs holandesos (Wessels i Mansvelt, 1993).

I malgrat això, ens sembla que per assumir la necessitat de contemplar el fet lingüístic en l'estudi de la geografia d'Espanya no és precís esgrimir, com a criteri d'autoritat, la creixent aparició d'estudis geolingüístics (en particular a Gran Bretanya i al Canadà);¹ ni cal remarcar que les llengües són creacions

¹ No és l'objecte d'aquest article assajar una recopilació bibliogràfica sobre la geografia lingüística; ens limitem a ressenyar una de les fites en l'auge d'aquesta temàtica en els darrers temps, l'obra coordinada per Colin H. Williams (1988): *Language in Geographic Context*.

de l'home amb una plasmació territorial rica en matisos i en capacitat informativa; ni tampoc hem d'insistir en la transcendència de l'utilitatge comú del geògraf per a l'explicació de la realitat geolingüística, com ara la jerarquia urbana, les comunicacions, les migracions o els límits administratius. Entenem que per valorar la importància de la llengua en la caracterització de la geografia hispànica n'hi ha prou amb ser conscients que l'organització territorial del país, i per tant el mapa autonòmic, resulta incompreensible sense assumir i entendre la diversitat lingüística de l'Estat; no endebades les llengües són un fenomen geopolític de primer ordre, en tant que factor essencial de les diferenciacions nacionals (Lacoste, 1986). I no és només que la resta dels fets geogràfics repercuteixen en el mapa lingüístic, sinó que, com senyalen Wilbur Zelinsky i Colin H. Williams: «The geography of language is so intimately interwoven with political, ethnic, religious and a variety of other social phenomena, and with the geography of population and communications, and even certain aspects of the physical habitat, that we cannot fully understand any of these non-linguistics topics without giving the linguistic its due» (1988, p.337).

En aquesta ocasió hem volgut fer una aproximació de caràcter bàsic (si hom vol, superficial i tot) a una temàtica tan àmplia i complexa com ho és la geografia lingüística peninsular. Es tracta simplement d'establir una anàlisi comparativa del grau de coneixement oral de la llengua autòctona en cada una de les sis comunitats amb més d'una llengua oficial, partint principalment de la representació cartogràfica d'aquesta variable expressada a escala municipal: les trames i intervals són, per tant, els mateixos en tots els casos. D'aquesta manera es tractarà, en primer lloc, de conèixer la diferent implantació territorial de cada llengua per tal de, finalment, assajar una aproximació al pes real del bilingüisme en el conjunt de l'Estat. Cal observar que aquesta anàlisi comparativa entre les sis comunitats bilingües és possible gràcies a la progressiva incorporació de preguntes referides al grau de coneixement de la llengua autòctona en censos i padrons. Concretament, en el cas de Galícia el primer cens que recull aquesta informació és el de 1991. A aquesta eina estadística, imprescindible per a l'estudi de les llengües d'Espanya des d'un prisma geogràfic, s'afegeixen altres recursos fonamentals: alguna obra bàsica en la caracterització de la situació legal i real de les llengües en cada comunitat (Siguan, 1992; *Euromosaic Report*, 1995), la creixent bibliografia elaborada des de la sociolingüística, una important enquesta del CIS sobre el coneixement i ús de les llengües cooficials (Siguan, 1994) i algun excel·lent material cartogràfic de divulgació (Departament de Cultura, 1992).

El mapa de les llengües peninsulars

Una qüestió prèvia a l'hora d'estudiar l'estat de les llengües peninsulars és la definició de quines són i quin és el seu domini territorial. En contra del que

hom podria pensar, no és una tasca simple, donat que la qüestió implica pendre partit davant els diversos litigis terminològics i geopolítics: la relació entre gallec i portuguès, la unitat del català, la consideració que mereix l'asturllleonès i l'aragonès, les discordances entre llengua i límit autonòmic, etc. Així, el tractament cartogràfic que el darrer *Atlas Nacional de España* dedica a les llengües és un magnífic exemple sobre com amagar i manipular la informació mitjançant els mapes: una mostra més que l'Estat encara no ha assumit pas la diversitat lingüística.

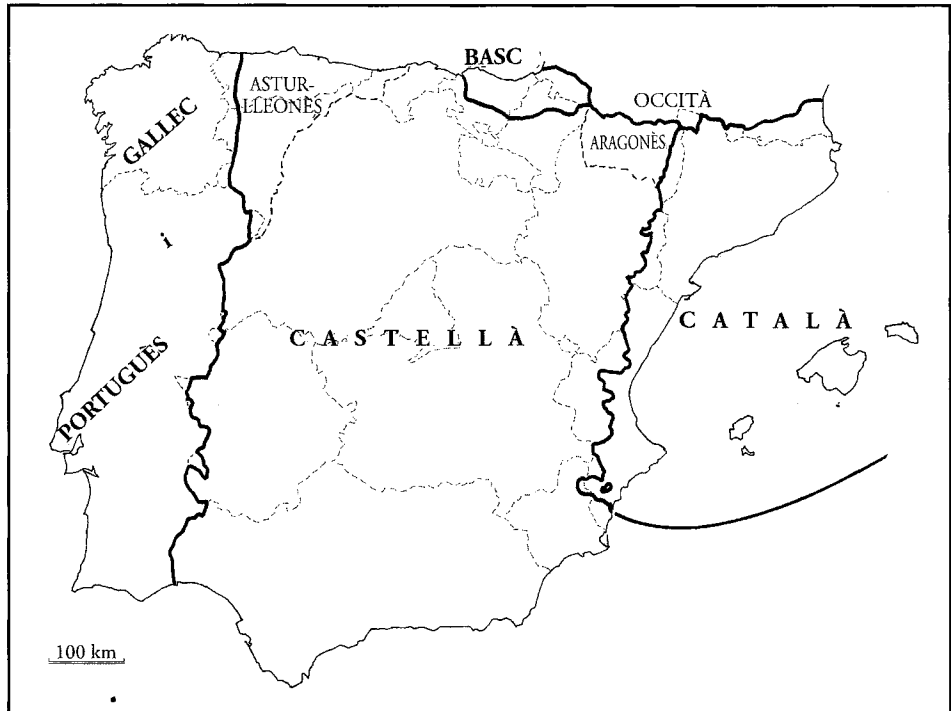
Els geògrafs, en les seves obres de divulgació referides a la realitat peninsular, sovint han inclòs algun mapa dels diversos dominis lingüístics o, si més no, han fet algunes referències a llengües i a dialectes; paradoxalment, són les darreres obres de geografia d'Espanya, elaborades en el context autonòmic, les que no dediquen ni una ratlla al tema lingüístic. La majoria dels mapes de les llengües peninsulars reproduïts en atles o manuals de geografia d'Espanya formen una cadena de còpies i plagis que arrenquen d'un confús mapeta publicat els anys vint dins l'enciclopèdia Espasa (veu «España. Filología»). Aquest model fou esmenat per Martín Echeverría (1928) i reproduït, entre d'altres, per Lautensach (1964) i Arija Rivarés (1972).² No apareix un mapa elaborat de bell nou i molt més correcte fins el 1962, dins el popular *Atlas de bachillerato universal y de España* (p.92), publicat per Aguilar i dissenyat pel geògraf Antonio López Gómez. A aquest mapa seguirien, a finals dels anys seixanta, els de les enciclopèdies Larousse i Catalana, d'acord ja amb les dades publicades en les noves obres de dialectologia hispànica.³

Amb tot, hom podria pensar que avui dia sí que és prou ben conegut i representat el mapa lingüístic peninsular, però alguns exemples recents ens fan dubtar-ho, començant pel ja esmentat *Atlas Nacional de España* i seguint per obres de divulgació (Rubenstein, 1991) o fins i tot especialitzades (Moseley - Asher, 1994). És per això que partim d'un mapa en el qual hem intentat resumir la informació elaborada pels lingüistes, i amb el que pretenem ressaltar la unitat lingüística de cada domini (dins i fora de les fronteres estatals), no barrejar idiomes amb dialectes i jerarquitzar i diferenciar visualment les llengües fortes (d'ampli ús, normativització i normalització) respecte de les febles (en la situació contrària i, a més, qüestionades per alguns pel que fa a la seva diferenciació idiomàtica respecte del castellà).

² Amb més o menys canvis, també figura en algun llibre de text del franquisme (Santiago Andrés Zapatero: *Perfil geográfico de España*, Élite, 1960, p.87) i en atles com el *Nuevo atlas de España* d'Aguilar (1961, p.139) o l'*Atlas básico Aguilar* (1975, p.20). Paradoxalment, Gabriel Cano García reproduceix la versió de l'esmentat atles de 1961 en la seva *Geografía de Andalucía* («Andalucía, un espacio diferenciado», vol. I, Tartessos, 1987) com a suposada prova de la concordança existent entre els límits autonòmics i els del dialecte andalús.

³ En particular l'*Atlas lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI) del CSIC (en el qual no s'admet la diferenciació del bable i la fable), l'obra d'Alonso Zamora Vicente (*Dialectología española*, Gredos, 1967) i el mapa inclòs per Antonio Tovar en *Lo que sabemos de la lucha de lenguas en la Península Ibérica* (Gregorio del Toro, 1968)

Mapa 1 Les llengües peninsulars

La vitalitat territorial de les llengües (1991)

No volem de cap manera fer una anàlisi de caire sociolingüística sobre la situació de les diverses llengües minoritàries. Però sí convindrà no perdre de vista algunes dades bàsiques sobre el prestigi i difusió social de cada llengua autòctona, tot assajant una simple taxonomia de les sis comunitats autònomes amb més d'una llengua oficial, a partir de les dades de l'enquesta del CIS. Per a tal fi n'hi ha prou amb observar el model lingüístic preferit a l'ensenyament d'entre els quatre que proposa l'enquesta. D'aquesta manera hom pot distingir tres situacions:

a) a Catalunya la majoria absoluta de la població (54%) defensa l'ensenyament en català, amb el castellà com a assignatura obligatòria,

b) a les Balears, Galícia i Euskadi, la majoria relativa dels enquestats (del 30 al 37%) vol l'ensenyament en castellà, amb la llengua pròpia com a assignatura obligatòria,

c) finalment, al País Valencià i a Navarra la majoria absoluta (53 i 67%) demana l'ensenyament en castellà, amb la llengua pròpia només com a assignatura optativa.

Val a dir que la quarta opció (ensenyament en la llengua de la Comunitat amb el castellà com a assignatura voluntària) només té un pes significatiu al País Basc (13% dels enquestats).

Insistim, però, que el nostre objectiu és fer un assaig de comparació entre les sis comunitats oficialment bilingües pel que fa al grau de coneixement oral de la llengua pròpia i de la seva diversitat espacial, representada a nivell municipal i amb dades del 1991. En els territoris amb llengua autòctona no oficial intentarem aportar alguna dada orientativa per tal de, finalment, aventurar una avaluació de la població bilingüe d'Espanya.

Catalunya

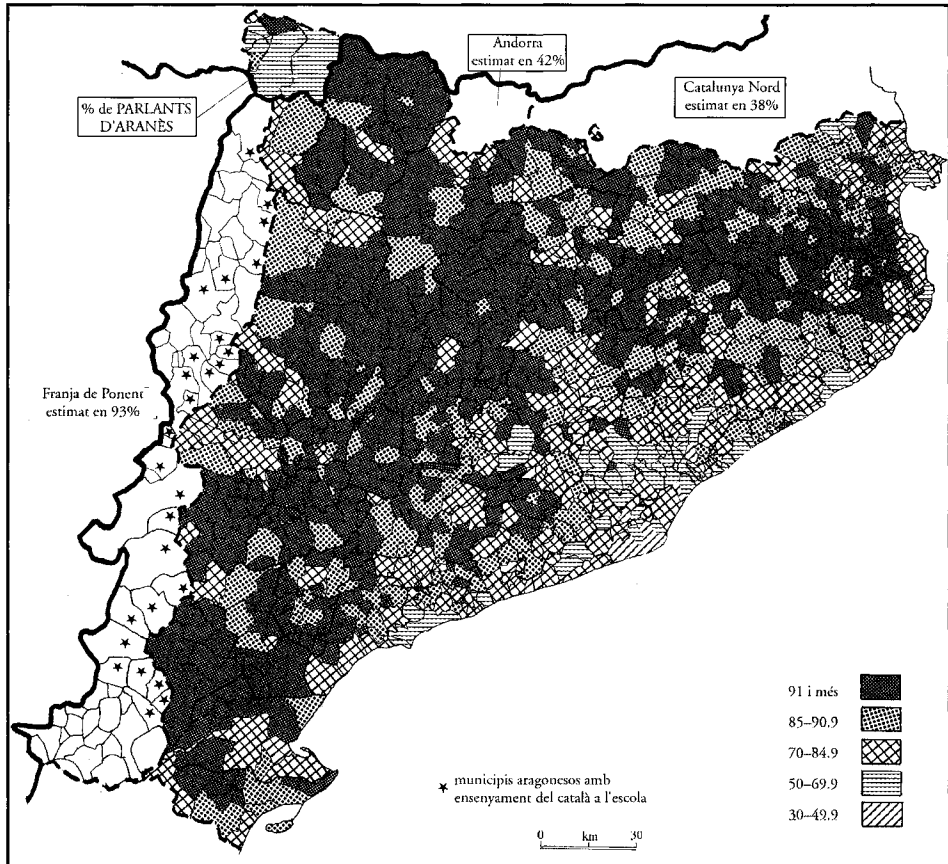
A Catalunya el 68.3% de la població sap parlar català i la distribució territorial d'aquesta variable no presenta grans contrastos a escala municipal, en comparació amb el que s'esdevé a la resta dels Països Catalans. Hom troba municipis amb un ús del català superior al 91% de la població de més de dos anys una mica per tot arreu, excepte a l'àrea metropolitana de Barcelona. Fora de l'àrea barcelonina, es registren valors anòmalament baixos principalment a la perifèria de les grans ciutats (Conca d'Òdena, Girona...) i a nombrosos nuclis turístics (Lloret-Blanes, Roses, Roda de Barà, Salou, Begur, l'Ampolla...).⁴ Una lectura atenta del mapa permet reconèixer fets geogràfics, actuals o del passat, com ara la repercussió d'indústries locals (Flix, Cercs...), la petja de la immigració produïda durant la construcció dels aprofitaments energètics a la Ribagorça o la incidència de les duanes (la Jonquera, Portbou i les Valls de Valira).

Els nuclis urbans exteriors a la regió metropolitana de Barcelona rarament aporten percentatges de bilingües inferiors al 70%; n'és excepció Tarragona, amb un 64.5%. D'entre els municipis amb més de 30.000 habitants, presenten un percentatge de catalanoparlants superior al 80% les ciutats de Manresa i Igualada (82.6%). Valors del 70 al 79% es registren a Girona (78.6%), Figueres, Lleida (74.5%) i Reus. Dins la regió metropolitana no manquen tampoc localitats amb una elevada proporció d'habitants amb coneixement oral del català (64-76%): Granollers, Mataró, Sant Cugat del Vallès, Vilanova i la Geltrú o la mateixa ciutat de Barcelona (70%). Sabadell i Terrassa mostren uns valors intermedis, d'un 61%. Per descomptat, als municipis que van rebre un allau migratori més fort els corresponen valors inferiors, poc per damunt de la meitat dels habitants (Badalona, Cerdanyola, Esplugues, Mollet, Rubí, Sant Boi, Sant Feliu) o un xic per davall d'aquesta proporció (Barberà, Castelldefels, Cornellà, Gavà, l'Hospitalet, el Prat, Santa Coloma de Gramenet, Viladecans); el percentatge més baix es registra a Sant Adrià de Besòs, amb només un 41.5% de catalanoparlants.

En valorar l'evident repercussió de la immigració en el fet lingüístic paga la pena no perdre de vista els càlculs que mostren com Catalunya tindria avui dia

⁴ Emprem les xifres de 1986, pel fet d'ésser manifestament errònies les de 1991, als municipis de l'Albagés, Bovera, Farrera, Lladorre, Llobera, Llorac, Margalef i Pontós.

Mapa 2
% de catalanoparlants (1991)

només 2.360.000 habitants si de 1900 ençà no hi haguessin arribat nous ciutadans (Cabré, 1995); d'aquesta xifra als 4 milions de catalanoparlants actuals hom no pot deixar d'observar l'elevada integració cultural de molts nousvinguts i particularment dels seus fills, que en bona mesura han acabat per adoptar el català com una llengua també pròpia. Per descomptat, els estudis generacionals posen de relleu que els nous catalans que han tingut més dificultat per a conèixer la llengua del país són els arribats els anys 60 i primers 70, en un context migratori massiu, i a una Catalunya sense capacitat de difondre la seva parla (Siguan, 1992, p.162). De la comparativament fàcil integració lingüística dels immigrants es deriva l'espectacular creixement (en més de 15 punts) del coneixement parlat del català entre 1981 a 1991. Igualment, la xifra de catalans que no entenen la llengua autòctona és força baixa: 6.2%.

Com és ben sabut, el català també és la llengua pròpia d'una llenca aragonesa (Franja de Ponent pels uns, Franja Oriental pels altres) formada per uns

63 municipis⁵ i amb una població de 49.000 habitants. En funció de les enquestes disponibles (Euromosaic, 1995; Martín Zorraquín, 1995), sembla un càlcul prudencial afirmar que el 93% de la població parla català. Tot i la manca de rang d'oficialitat, l'ensenyament del català és present a un bon nombre de pobles de la Franja (Espluga, 1995); cal exceptuar-ne, però, l'Alt Matarranya i la vall de l'Isàvena, fet que posa de manifest la més gran vinculació d'aquestes comarques amb les ciutats aragoneses d'Alcanyís i Graus i, en algun cas, l'allunyament relatiu de la seva parla respecte de l'estàndard.

D'altra part, la llei de règim especial de la Val d'Aran (1990) va establir finalment l'oficialitat de «l'aranès, varietat de la llengua occitana i pròpia d'Aran», juntament amb el castellà i el català. Aquesta llengua és parlada per un 61% de la població de dret de més de dos anys, i només el 7.7% dels aranesos afirma no entendre-la. Curiosament, l'elevada immigració i l'ambigu paper del català a la vall, està fent del castellà una *lingua franca*, particularment entre els joves (Euromosaic).

Illes Balears

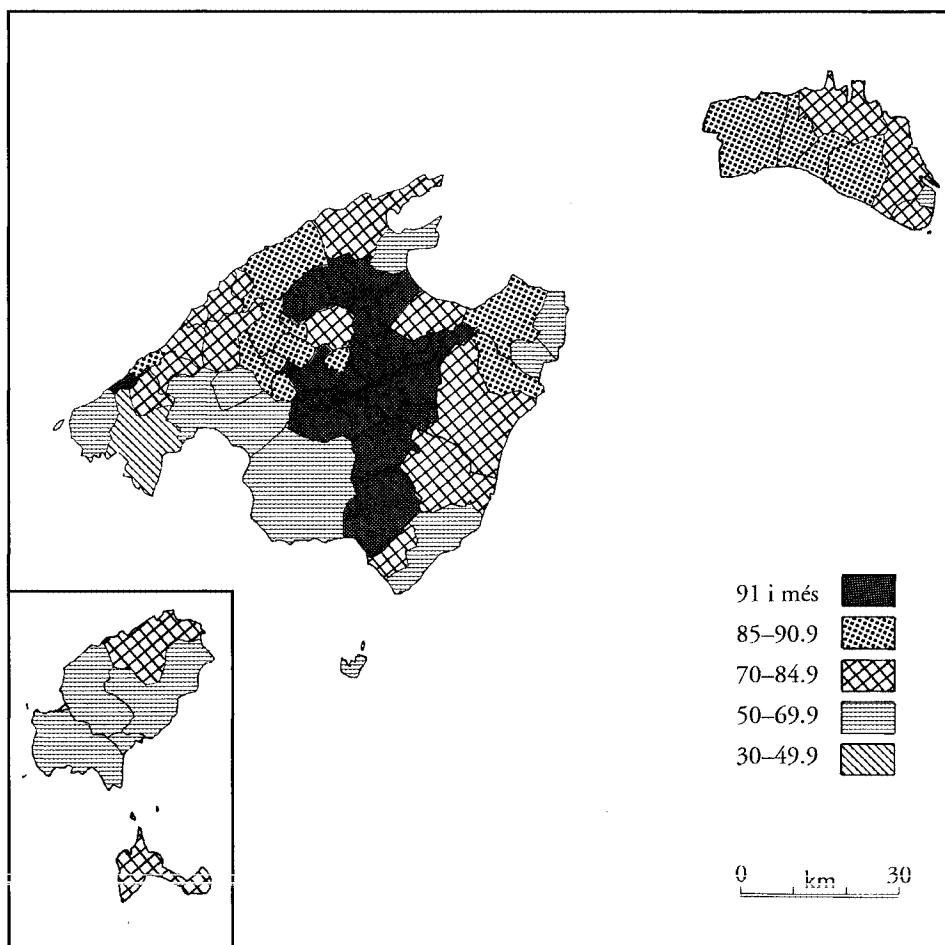
El percentatge de catalanoparlants sobre la població insular amb 6 i més anys era del 66.7% el 1991. El 1986 el percentatge era 5.4 punts superior, però aquest paradoxal descens possiblement obeeix principalment al canvi de denominació de la llengua en l'enquesta: si ara es demana sobre el coneixement del català, abans es feia en relació a «la llengua de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears» (Ginard, 1995). Tot plegat no deixa de ser símptoma d'un problema d'identitat, encara que molt més lleu que al País Valencià, on no cal imaginar els resultats d'una enquesta que demanés a la població sobre el grau d'ús oral del català.

La relació entre nivell de coneixement de la llengua autòctona i grau d'urbanització i transformació turística és del tot evident, tant si analitzem els resultats a escala insular com si ho fem per municipis. Les àrees que preserven més la llengua coincideixen amb l'interior rural de l'illa de Mallorca i, en menor grau, la part occidental de Menorca i alguns pobles de la Serra de Tramuntana. Menorca assoleix el nivell més elevat de catalanoparlants (81.3%), en tant que Eivissa i Formentera resten amb el 58.9% de la població; Mallorca presenta una situació intermèdia (66.1%). D'entre els municipis de més de 20.000 habitants, els valors més destacats es troben a Ciutadella (88%), Manacor, Maó i Inca. La ciutat de Palma registra prop del 57%, en tant que el valor mínim s'observa a Calvià (36.7%).

Un de cada 10 illencs no entén el català. Aquesta dada un xic elevada té molt a veure amb la vitalitat del flux immigratori en els darrers decennis: a banda de factors que dificulten la presència social del català en molts àmbits, cal no perdre de vista que encara no ha transcorregut prou temps perquè els mecanismes d'integració dels nousvinguts (prop d'una tercera part de la població) s'hagin pogut desenvolupar.

⁵ La majoria dels estudis dialectals n'exclouen la vall de Benasc. Per contra, el fet que s'ensenyi català a l'escola de Vencilló –un dels pobles de colonització de l'àrea del canal d'Aragó i Catalunya, segregat d'Esplús el 1989– fa pensar que possiblement calgui incloure'l dins la Franja

Mapa 3
% de catalanoparlants (1991)

País Valencià

La realitat geolingüística del País Valencià, com la d'Euskal Herria, resulta summament contrastada i complexa. És, per dir-ho amb asèpsia científica, un magnífic camp de proves per a la geografia cultural.

Com és sabut, les dues zones lingüístiques del País Valencià (determinades a escala municipal per la llei d'ús i ensenyament del valencià de 1983),⁶ pre-

⁶ Els límits geogràfics del català a les terres meridionals del País Valencià no han estat descrits amb prou exactitud fins fa pocs anys (Sanchis, 1974; Montoya, 1989). Cal assenyalar que en alguns nuclis es parla una llengua diferent a l'emprada en el seu cap de municipi: són castellanoparlants els nuclis del sud de Crevillent (El Realengo i San Felipe Neri) així com Canalosa en el Fondó de les Neus; el cas contrari s'observa a la Zafra (Villena), Barba-roja (Oriola) i Pou Blanc (Monfort).

senten uns límits molt irregulars i amb diversos tascons de penetració mútua, de manera que la franja litoral catalanoparlant ateny en alguns punts només 20 km. Fins i tot hi ha dos enclavaments castellanòfons a l'extrem sud del domini (re poblacions tardanes lligades a l'expulsió morisca), on també es produí el fenomen contrari: l'avanç de colons del Pinós pel Carxe, als termes murcians de Jumilla, Iecla i Abanilla, aplegant encara no un miler d'habitants.

Tot i amb això, la dualitat territorial de les llengües valencianes no explica ni de bon tros els relativament baixos percentatges de catalanoparlants: la majoria dels valencians (89%) viu en el domini territorial del català, però d'aquests només el 57% parlen la llengua. En el conjunt de la Comunitat la xifra baixa, si fa no fa, a la meitat de la població.

Les comarques de muntanya del nord (Maestrat-Ports) i del sud valencià (al Sistema Subbètic, però incloent les terres baixes de la Ribera i la Safor) constitueixen sengles illots de gran fidelitat al català, fins el punt d'haver estat anomenades «reserves de la llengua» (Rosselló, 1995).⁷ És justament a les ciutats de la zona meridional (Alzira, Gandia i Alcoi) on trobem el percentatge més elevat de catalanoparlants (un 80%). Dins d'aquest sector de les anomenades comarques centrals, l'únic municipi que presenta un percentatge anòmalament baix de catalanoparlants és el nucli industrial d'Ibi.

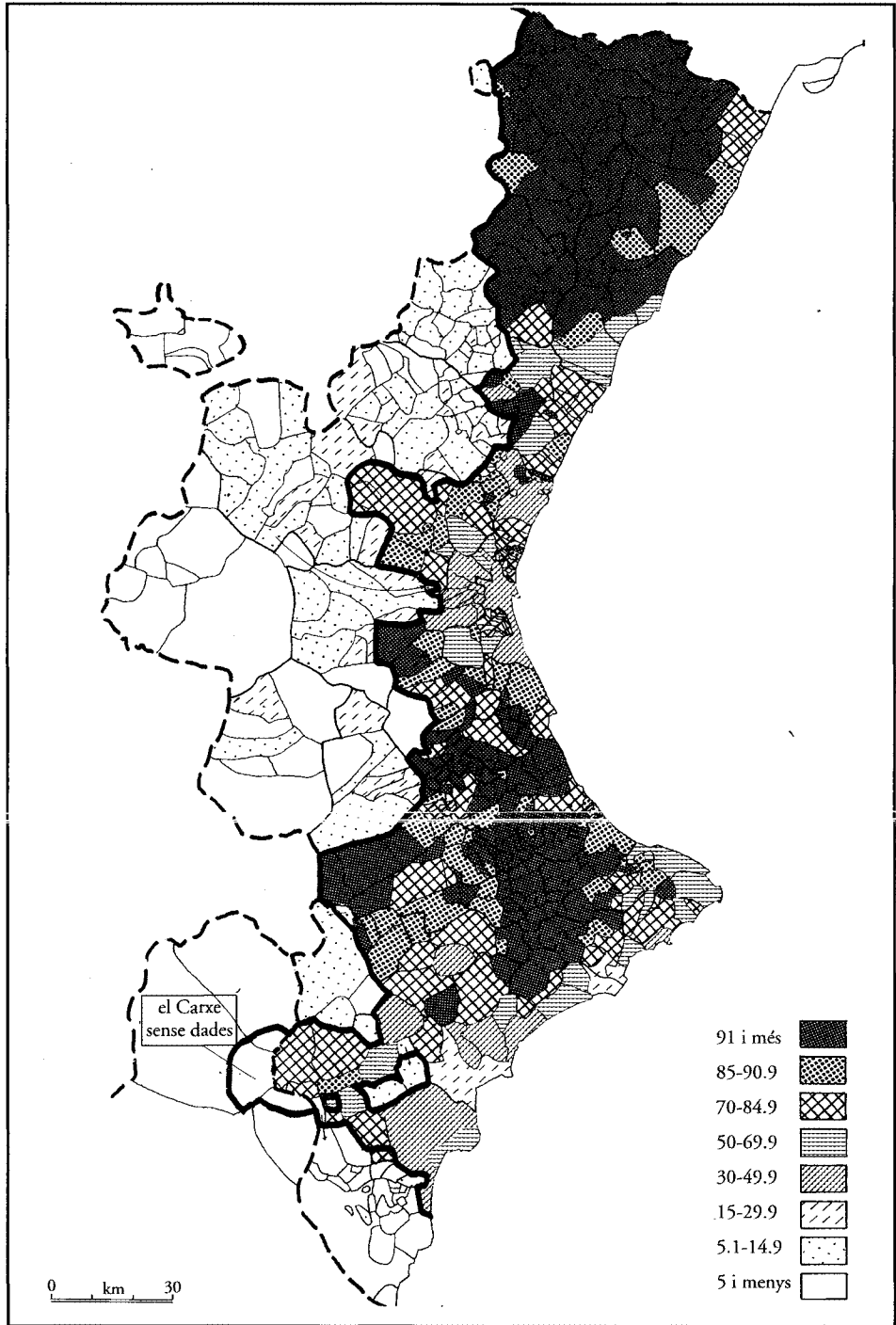
Entre ambdues polaritats, fortament catalanoparlants, hi ha una zona afeblida, bàsicament formada per l'Horta de València i el Camp de Morvedre (Sagunt, 36.8%). D'entre els municipis amb més de 30.000 habitants, els de l'Horta presenten valors que van d'un 33% (Paterna, Mislata) a un xic per damunt del 40% (Torrent, Burjassot i la mateixa ciutat de València, amb un 43.3%). A les ciutats de la Plana hi ha una major presència del català: Castelló, 60.1% i Vila-real, 71.4%.

Però les comarques on el català es troba en una situació de reculada més evident són les de l'extrem meridional del domini. Als factors comuns a les àrees urbanes de l'Horta s'hi afegeix la radical transformació turística de la costa (Benidorm, 28.3%) i un procés més antic de deserció de la llengua pròpia (Montoya, 1995). A la ciutat d'Alacant el català es troba gairebé en un nivell residual, donat que només un de cada quatre ciutadans el sap parlar (a Elx el percentatge puja al 38.1%), essent fins i tot superior el nombre d'alacantins que no l'entén. En aquest cas no es tracta d'una simple conseqüència de la immigració dels darrers temps: els vinguts d'una altra comunitat no arriben al terç de la població, en tant que més de la meitat del cens ha nascut al mateix municipi alacantí. Més aviat el que s'ha produït és un procés de castellanització endògen, en el marc del secular retrocés del català a la part més fràgil, marginal i perifèrica del seu domini.

Pel que fa a la zona castellanòfona, cal dir que en general hi ha una elevada comprensió del valencià, i fins i tot en alguns llocs trobem percentatges significatius de parlants. Les comarques més refractàries davant el català són les més allunyades i històricament amb uns vincles relativament més febles amb la ciu-

⁷ Pel que fa als municipis d'Adsúbia, Càlig, Lluçena, Manuel i Xert, desestimem per poc versemblants les dades del cens de 1991 i emprem les de 1986.

Mapa 4
% de catalanoparlants (1991)

tat de València: Racó d'Ademús, Plana de Requena i Utiel i Vall d'Asora. A les comarques esmentades cal afegir el Baix Segura, en aquest cas com a reflex de l'escassa vitalitat del català a l'àrea d'Alacant, fet que inhabilita la llengua per a tenir una mínima presència i acceptació en pobles on –paradoxalment– fins el segle XVIII s'havia parlat valencià (Abad, 1994; Montoya, 1986 i 1989).

El progrés del valencià és lent: el 17% de la població ni tant sols l'entén i l'enquesta del CIS observa que és la comunitat autònoma amb dues llengües romàniques on es registra un grau més baix d'integració lingüística dels nouvinguts (15%).

Euskal Herria

En abordar la geografia actual de la llengua basca cal recordar que el seu domini peninsular ha patit una reculada secular, fins restar confinada bàsicament al vessant cantàbric de Navarra i Euskadi a l'est del Nervión. Fa més de 400 anys que el basc no es parla a Las Encartaciones ni al sud d'Àlaba i Navarra (a Tudela potsèr mai va ser emprat); a la major part d'Àlaba fa 200 anys que el basc deixà pas al castellà. En els darrers cent anys el retrocés més dramàtic s'ha produït a la Navarra mitjana, desapareixent primer de Pamplona i després de la seva comarca, com abans s'havia esdevingut a Vitòria.⁸

A grans trets la seva àrea actual coincideix amb el poblament en caserius, donat que ha estat el medi rural el que ha assegurat la pervivència de la llengua autòctona, en tant que la població de les àrees urbanes, fins a temps ben recents, havia seguit un clar procés de substitució lingüística. Les zones fortament euskaldunes resten avui fragmentades en tres conjunts, separats per passadissos més urbanitzats: la zona de Gernika-Markina, la del Arratia-Nervión, ambdues a Biscaia, i la més extensa del Goierri-Tolosa-Urola Costa a Guipúscoa, què es perllonga sense solució de continuïtat pel nord de Navarra. En aquesta Comunitat, la major vitalitat del basc s'observa, a banda del vessant atlàntic, a la capçalera de l'Arakil (Burunda, vall de Larraun) i –amb menys intensitat– a la vall d'Aezkoa (capçalera de l'Irati). Especialment afeblit es troba el basc –dins l'àrea bascòfona– a les valls de l'Erro i de l'Arga. Sempre dins el domini pròpiament bascòfon, s'observen valors minsos en les comarques més urbanitzades (Gran Bilbao, Baix Bidasoa, Donostia, Duranguesado, Deba) així com a les més perifèriques: Plentzia-Mungia i localitats com Orozko. Dels municipis amb més de 30.000 habitants, els valors més elevats es registren a Eibar (62.7%) i a Donostia (53.4%); percentatges entre el 41 i 49% els trobem a Renteria, Irun i Getxo; finalment, a la capital autonòmica basca i a les ciutats del Gran

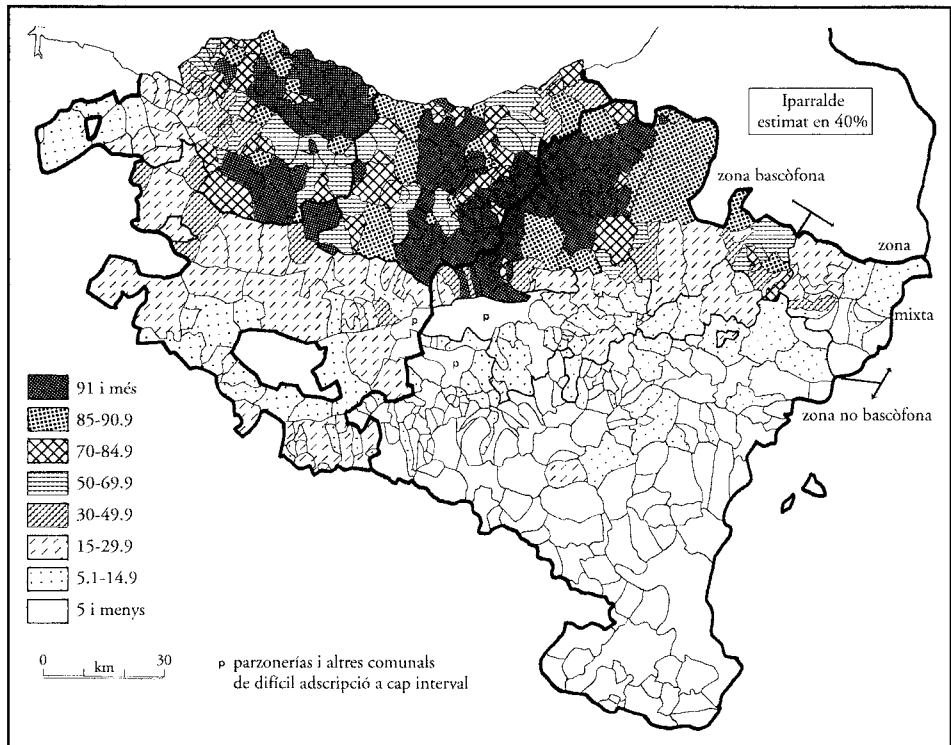
8. En relació a la geografia del retrocés del basc, a banda de l'*Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco* (veu «Euskara»), ens remetem a la següent bibliografia:

Autors diversos (1960): *Geografia històrica de la llengua vasca*, Icharopena, Zarautz, 2 vol.

Echaide Itarte, Ana (1986): «La llengua vasca en Navarra», A.J. Martín Duque (dir.) *Gran Atlas de Navarra. 2. –Historia*, pp. 238-240, Caja de Ahorros de Navarra, Pamplona.

Yrizar, Pedro de (1981): *Contribución a la dialectología vasca*, Caja de ahorros de la provincia de Guipúzcoa, Zarautz.

Mapa 5 % d'euskalduns i quasieuskalduns

Bilbao (Barakaldo, Basauri, Portugalete, Santurtzi, Sestao) els valors se situen entre una cinquena i una tercera part de la població: Vitòria 28.3% i Bilbao 31.8%.

El nombre d'euskalduns pròpiament dits (amb bon domini oral de la llengua) en tot l'àmbit lingüístic es xifra al voltant dels 710.000. En les nostres dades incloem, però, l'ambigua categoria censal dels anomenats quasieuskalduns o bilingües passius: aquells que entenen o parlen amb dificultat el basc. A Navarra el percentatge de parlants del basc només arriba 16.6%. A Àlaba (on fa pocs anys el percentatge era inferior al navarrès) ara coneix la llengua basca el 28.6% de la població de més de dos anys. El percentatge s'eleva a prop del 40% a Biscaia i fins al 64.5% a Guipúscoa.

Crida l'atenció la presència de bascófons en zones on la llengua havia desaparegut completament, si bé rarament s'assoleix el 30% de la població. L'increment d'euskalduns en els darrers anys ha estat espectacular, particularment a les ciutats mitjanes: Beasain, Arrasate, Eibar, Andoain, Llodio... De 1981 a 1991 el coneixement del basc a Euskadi ha pujat 10 punts, fins a situar-se en el 46.1% de la població. Aquest procés ve donat en gran mesura per la

presència del basc a l'escola: els nens i els joves són les úniques generacions amb majoria d'euskalduns, en tant que els *erdaldunes* dominen en tots els grups d'edat a partir dels 20 anys.

A Navarra, el fenomen de reeuskaldunització té, de moment, menor intensitat; a Estella i a Pamplona s'observa certa revitalització, amb un percentatge de coneixedors del basc de l'ordre del 15%. La Ribera i, en general, els pobles a l'est i sud d'Olite són ara per ara impermeables a l'aprenentatge del basc. I és que, a diferència d'Euskadi, on la cooficialitat afecta tot el territori, a Navarra es distingeixen tres zones lingüístiques (mapa 5), i aquesta delimitació té conseqüències directes en el grau de presència del basc a l'escola, generalment nul·la a la zona no bascòfona.

Gallec

Galícia és la comunitat amb un grau més elevat i homogeni de coneixement oral de la llengua pròpia. Segons el cens de 1991, el 91.4% de la població amb 3 o més anys són *galegofalantes* (un altre 3% no contesta aquesta qüestió). L'enquesta del CIS senyala Galícia com la comunitat on la integració lingüística dels nouvinguts és més alta: el 59% saben parlar gallec. Igualment es pot afirmar que gairebé tots els castellanoparlants entenen prou bé el gallec (Seminario de Sociolingüística, 1995).

En el mapa corresponent crida l'atenció el domini dels valors màxims. Òbviament la causa última d'aquesta situació és la condició de Galícia com a comunitat d'emigració, amb una població vinguda de fora només del 7%, a la qual cosa cal afegir l'isolament secular, el fort grau de ruralització i la llunyania relativa de grans ciutats castellanoparlants. D'altra part, la gran extensió dels termes municipals gallecs suavitzava les diferències entre parròquies, donant una imatge cartogràfica més homogènia.

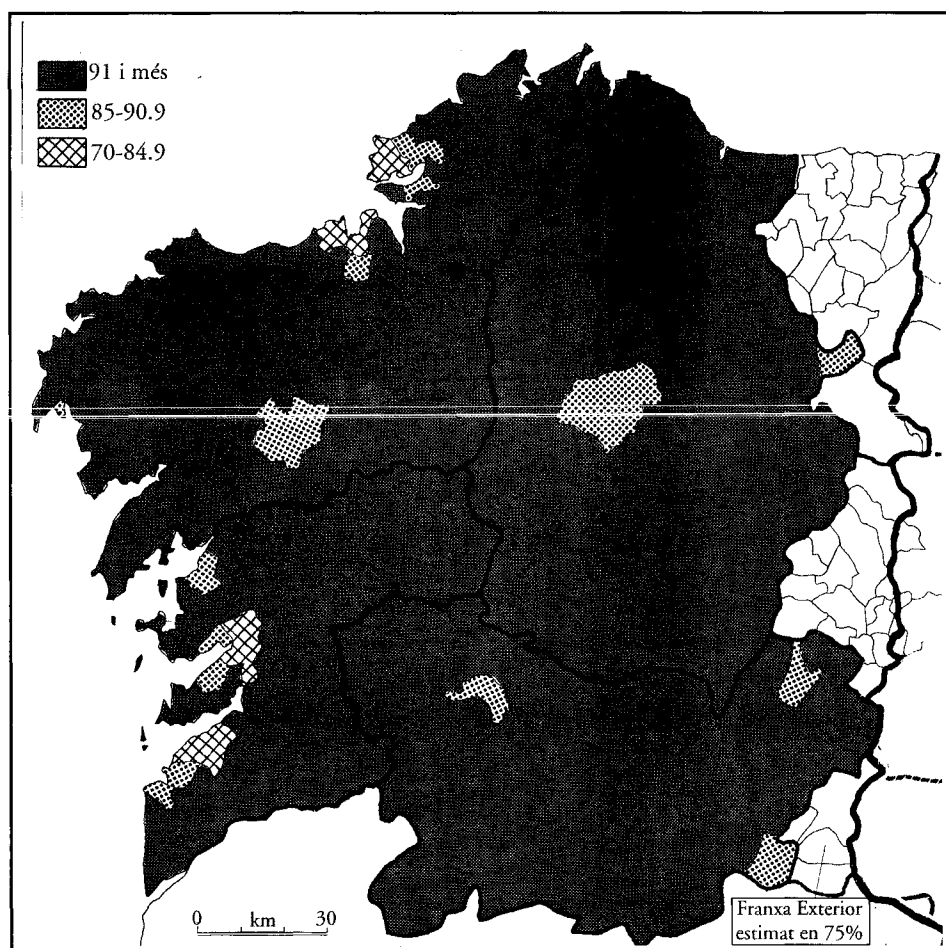
Els municipis amb valors inferiors al 91% de *galegofalantes* són gairebé una rèplica de la xarxa urbana. Els percentatges als municipis amb més 30.000 habitants oscil·len entre un 90% (Santiago de Compostel·la, Lugo, Vilagarcía de Arousa i Orense) i un 81% (la Corunya, Ferrol i Vigo). La feblesa relativa del gallec a les ciutats s'observa també en els globals provincials: Orense i Lugo presenten uns percentatges de *galegofalantes* del 95%, cinc punts per damunt de Pontevedra i la Corunya.

Com sempre, les estadístiques sobre el grau de coneixement oral ens poden donar una imatge massa optimista de la realitat sociolingüística. Cal observar que el mateix cens recull que només el 55% de la població utilitza el gallec com a llengua principal, en tant que el 33% sols el fa servir a vegades. Hi ha una clara tendència regressiva en l'ús del gallec entre les diverses generacions d'una mateixa família, i el decalatge entre ús i coneixement de la llengua autòctona és particularment important entre els joves.

Els valors un xic inferiors en tres municipis fronterers de Galícia (O Barco, Negueira i A Mezquita) anuncien la proximitat a l'anomenada *Franxa*

Exterior, i tot el que comporta la seva situació de diglòssia i d'anormalitat lingüística: conflictes sobre la identitat de la parla, complexe lingüístic, absència del gallec a l'escola, etc. Aquesta franja oriental té una població de 72.000 habitants i està formada per uns 16 concellos asturians de la Terra Navia-Eo (Babarro, 1994), altres 15 municipis al Bierzo i 4 més a Zamora (Entre-as-Portelas). Malgrat la manca de dades a escala municipal, hom pot aventurar la presència de valors en general inferiors als de Galícia, essent l'àrea més propera a Ponferrada la que ha experimentat un major grau de castellanització: només la meitat dels joves del Bierzo occidental saben parlar gallec, en tant que el percentatge puja al 82% als tres municipis de Zamora (Rubal, 1992).

Mapa 6
% de galegofalantes (1991)

Les parles oblidades

L'anàlisi de la geografia lingüística espanyola restaria incompleta si ens limi-téssim a les comunitats que han donat un rang d'oficialitat a la llengua autòc-tona a tot o a una part del seu territori. Com ja ha estat ressenyat, el català i el gallec ultrapassen els límits autonòmics a Aragó i a Múrcia, d'una banda, i a Astúries i a Castella i Lleó, de l'altra. No són aquests els únics casos de discor-dança entre els límits polítics i els administratius, ni els únics on la llengua resta totalment desprotegida i la població condemnada a una forta diglòssia, com a inexorable preàmbul de l'extinció de la llengua.

Al llarg de la frontera meridional amb Portugal, i principalment a Extremadura, hi ha diverses poblacions de parla portuguesa. La més impor-tant és Olivença (annexionada a Espanya el 1801, juntament amb Tàliga), on segons un cens municipal recent, dels 10.621 habitants, 3.645, la majoria gent gran, parlen normalment portuguès (Euromosaic); cal pensar que el percen-tatge de bilingües ocasionals pot acostar-se a la meitat de la població. La resta de poblacions lusòfones són algunas aldees de Valencia de Alcántara (Viudas, 1988), Herrera de Alcántara (Ferreira), Cedillo, Eljas, San Martín de Trevejo, Valverde del Fresno i La Alamedilla (aquest darrer a Salamanca i la resta a Cáceres).⁹

L'asturleonès és una llengua (pels uns) o dialecte històric (pels altres)¹⁰ a la qual l'Estatut d'Autonomia d'Astúries es refereix afirmant que «el bable gozarà de protecció. Se promoverá su difusión en los medios de comunicación y su enseñanza, respetando, en todo caso, las variantes locales y voluntariedad en su aprendizaje». Efectivament, la Junta del Principado ha adoptat diverses iniciati-ves en favor de l'asturià, tot emparant la normativa elaborada per l'Academia de la Llingua Asturiana, però no ha generalitzat el seu ensenyament. Aquest parlar resta totalment desprotegit a Castella i Lleó i a Cantàbria, i ni tan sols hi ha gai-res dades sobre la seva vitalitat i àmbit territorial, per bé que es pot donar per extingit a viles i ciutats. El nombre de parlants només pot ser estimat a Astúries,

⁹ Hi ha partidaris de la identificació de la parla dels pobles de la serra de Gata com a lleonès de transi-ció al portuguès. Sobre el particular ens remetem a:

Azevedo Maia, Clarinda de (1997): «Os falares fronteiriços do concelho do Sabugal e da vizi nha região de Xalma e Alamedilla», *Suplemento IV da Revista Portuguesa de Filologia*.

Gargallo Gil, José E. (1995): «Topònims de frontera a la Península Ibérica: als llinars de l'àmbit lin-güístic gallec-portuguès i del català/valencià», *Materials de toponímia, II (mestratge de topontímia, 1990-1991)*, pp. 1.069-1.088, C. Denes-Univ. de València-Generalitat V., València.

Viudas Camarasa, Antonio (1982): «Un habla de transición: el dialecto de San Martín de Trevejo», *Lletres Asturianas*, n. 4, pp. 55-71; i del mateix autor (1987): «Islotes lingüísticos: las hablas de la comarca del Trevejo (Cáceres) y el chinato de Malpartida de Plasencia», *El habla en Extremadura*, pp. 67-73, Junta de Extremadura, Mérida.

¹⁰ Segons la doctrina més o menys oficial, reben la denominació de dialectes històrics aquells dialectes del llatí «que no han llegado a alcanzar la categoría de lenguas» perquè «las circunstancias sociopolí-ticas y culturales les impidieron alcanzar un uso culto que les diera categoría de lengua, porque los núcleos históricos (Aragón, León) que hubieran podido afianzarlos perdieron poder y sus variedades fueron quedando reducidas al ámbito campesino y retrocedieron frente al castellano, que desempe-ñó el papel de lengua culta», restant reduïdes amb el temps «a una serie de hablas con mayor o menor vitalidad, muy erosionadas por la presencia del castellano» (García Mouton, 1994).

on hom el situa al voltant dels 360.000 (d'Andrés, 1987), a la comarca portuguesa de Miranda do Douro uns 6.000 habitants saben parlar el dialecte mirandès (Verdelho, 1993);¹¹ i a la resta del domini lleonès, tot fent un càlcul prudencial, potser hi hagi 50.000 persones que coneixin les parles autòctones.

L'altra llengua o dialecte històric, l'aragonès, resta en una condició encara més precària atenent tant al menor nombre de parlants com a la major desatenció per part del govern aragonès. El seu àmbit territorial apareix molt fragmentat i mal conegut, estimant-se en 15.000 el nombre de parlants habituals de la fabla (Conte, 1977; Nagore, 1989). El cens de 1981 va incloure una pregunta molt confusa (fins i tot gramaticalment) sobre el particular: «¿conoce o utiliza algún habla propio de la región aragonesa?»; com era d'esperar els resultats van ser desastrosos i inaprofitables, també pel que fa al català (Consello d'a Fabla Aragonesa, 1983). Prou limitada és de per si la validesa de la declaració subjectiva censal sobre el coneixement d'una llengua com per, a sobre, plantejar aquesta qüestió a una població indiferent o avergonyida de la seva parla, i amb molt escassa consciència dels seus trets definidors a causa de l'absència total de la fabla de l'escola, dels mitjans de comunicació i en definitiva de tots els usos formals.

Resta per veure si la recent reforma de l'Estatut d'Autonomia aragonès es traduirà en un canvi efectiu en l'ús, la valoració social i el coneixement de les llengües autòctones. Si més no, cal congratular-se del canvi; allà on abans només es parlava de la protecció que mereixen les diverses *modalidades lingüísticas* d'Aragó, ara es diu que: «Las lenguas y modalidades lingüísticas propias de Aragón gozarán de protección. Se garantizará su enseñanza y el derecho de los hablantes en la forma que establezca una Ley de Cortes de Aragón para las zonas de utilización predominante de aquéllas» (art.7, L.O. 5/1996 de 30 de desembre).

Finalment, encara cal afegir a les llengües territorials marginades les emprades per la major part de la població musulmana de Ceuta i Melilla (més de 29.000 habitants el 1986): l'àrab i, en menor mesura, el berber (o tamazight).

Conclusions

Llengua i Geografia

En aquesta apressada revisió de les dades del darrer cens ens hem limitat a l'estudi d'un paràmetre bàsic, el grau de coneixement oral de la llengua. Resten, però, infinitat d'aspectes per analitzar i de variables per correlacionar des d'una òptica geogràfica. Alguns censos, com ara el gallec, han inclòs qüestions que permeten una aproximació al grau d'ús de cada llengua, o conèixer els ambients

¹¹ Aquest parlar ha tingut alguna presència a l'escola primària. A la capital de la comarca no és emprat, si més no des de començaments del segle passat. D'altra part, els parlars lleonesos de les localitats portugueses de Río de Honor i Guadramil es donen per extingits.

(familiar, escolar, laboral) on s'empra cadascuna i amb quina intensitat. Tots els censos permeten, igualment, analitzar les piràmides d'edats de la llengua, deduir-ne l'evolució passada i les perspectives de futur. És possible també analitzar la relació del fet lingüístic amb el migratori i cercar relacions amb diverses variables socials, culturals i econòmiques. El geògraf està perfectament preparat per a l'estudi de tots aquests aspectes, així com per a l'anàlisi de la influència de paràmetres topològics en la geografia lingüística: distància a llengües veïnes, aïllament físic, capacitat d'interrelació i obertura a les comunicacions...

Però si hi ha un aspecte on la interpretació del geògraf pot ésser més fructífera, és en l'estudi de la repercussió de la jerarquia urbana en la difusió dels canvis en els patrons lingüístics. La realitat espanyola ens ofereix múltiples exemples de l'estreta relació existent entre xarxa urbana i canvi idiomàtic. Així, en el cas basc s'afirma que «el área euskérica aparece invadida por otra habla que se establece primeramente en núcleos apretados y que luego se extiende, apagándola»; de manera que, per exemple, a Vitòria es va deixar de parlar basc abans que a La Llanada: el 1523 un foraster testimonia que els vitorians «hablan castellano pero entienden el vascuence y en las aldeas del llano, por lo general, hablan vascuence» (Enciclopedia G. I. del País Vasco, 1981). En el moment que una ciutat es castellanitza, el seu entorn pateix una ràpida degradació en l'ús de la llengua autòctona, perquè aquesta deixa de satisfer la seva funció bàsica d'eina de comunicació justament en l'àmbit privilegiat per a l'intercanvi, en l'espai on es generen els patrons culturals valorats com a prestigiosos i innovadors. Paral·lelament, és a les ciutats on històricament l'Estat ha pogut desplegar amb més contundència tots aquells mecanismes d'intervenció tendents a reforçar la preeminència del castellà damunt qualsevol altra modalitat lingüística, relegant les llengües autòctones al paper de parles rústiques, només aptes per a usos pagesos i informals.

En definitiva, la xarxa urbana és la via de transmissió de les novetats i dels models culturals, de manera que la conquesta de les ciutats per una llengua esdevé de capital importància estratègica: amb raó s'afirma que Alacant és important! És clar que aquest paper de les ciutats pot jugar, i de fet així ha estat, un paper difusor en sentit contrari: impulsant un procés de recuperació de la llengua autòctona i del seu prestigi social. Aquesta funció revitalitzadora l'ha jugat Barcelona a Catalunya en diverses ocasions (ben contràriament a València o la Corunya), i l'estan jugant en l'actualitat les ciutats asturianes i basques, de manera que les estratègies recuperadores rarament parteixen d'un diglòssic i marginat entorn rural, sinó de minories urbanes sensibilitzades i identificades amb els elements d'identitat més específics i genuïns. Així, en el cas de Navarra s'afirma que «el movimiento de recuperación no se iniciará en la comunidad de hablantes sino en personas idealizadas, muchas de las cuales han perdido la lengua pero quieren recuperarla por razones ideológicas y culturales, y que residen en la capital y su entorno y que, posteriormente, se difundirá a la comunidad de hablantes donde sus efectos serán mucho más vigorosos» (Zabaleta, 1995).

La pluralitat lingüística, característica fonamental de la realitat geogràfica espanyola

A Espanya resten encara nombroses situacions de pluralitat lingüística desateses per les institucions, i sovint en risc imminent d'extinció. Això succeeix encara que la Constitució afirmi que «la riquesa de les diverses modalitats lingüístiques d'Espanya és un patrimoni cultural que ha de ser objecte d'especial respecte i protecció». El perill afecta en primer lloc l'asturleonès i l'aragonès. Igualment injusta és la situació de les franges del català i del gallec i portuguès. Cal recordar que l'existència de zones amb llengua pròpia sense reconeixement oficial és contrària, no sols a l'esperit, sinó també a la lletra de la carta magna, en tant que l'article 3.2 afirma que «les demés llengües espanyoles seran també oficials en les respectives comunitats autònomes d'acord amb els seus estatuts»; una de dos: o les parles del Bierzo occidental i del Matarranya (per posar només dos exemples) no són cap llengua coneguda o bé no són llengües espanyoles!

La consideració d'una llengua com a minoritària comporta sovint una visió displicent de la seva realitat, en generar una imatge d'inferioritat o marginalitat. Potser per això convingui emfasitzar el fet que la diversitat lingüística no és una excepció a la Península, sinó una característica essencial de la realitat de l'Estat: un 45% dels espanyols viuen a territoris on perviu (més bé o més malament) una llengua no castellana, oficial o no. La majoria de comunitats compten amb algun tipus de minoria lingüística territorialitzada, és a dir, que en tot o en part del seu àmbit es parla, des de fa segles, una llengua no castellana. Un 20% del territori d'Espanya té més d'una llengua oficial. Segons les nostres estimacions (que en cap moment han volgut magnificar el fenomen) el país bilingüe real, tant en superfície com en població, suposa un 28% de l'Estat. En definitiva, la pluralitat lingüística no és una dada pintoresca i marginal, sinó substancial i substantiva de la realitat geogràfica que anomenem Espanya. Crec que els geògrafs en particular hem de restar ben sensibles a aquest fet, i que les nostres investigacions se n'han de fer ressò.

	1991		km ² territori bilingüe real
	Habitants	Bilingües*	
Basc			
Euskadi	2.109.009	972.600	3.671
Navarra	523.563	86.700	2.266
Català			
Catalunya (sense Val d'Aran)	6.109.395	4.175.800	31.480
País Valencià	3.923.841	2.004.800	13.575
Illes Balears	745.944	504.700	4.992

	1991		km ² territori bilingüe real
	Habitants	Bilingües*	
Franja de Ponent	48.943	45.000	4.583
el Carxe (Múrcia)	946	750	200
Gallec i portuguès			
Galícia	2.720.445	2.564.000	29.575
Franxa Exterior	72.684	54.000	3.415
Extremadura i Salamanca	17.002	8.600	948
Occità (Val d'Aran)	6.184	3.800	633
Aragonès	61.685	15.000	8.450
Asturlleonès			
Astúries sense Franxa	1.054.063	360.000	8.777
Cantàbria	128.513	12.800	1.650
Lleó i Zamora	247.263	37.700	12.020
Àrab i/o berber			
Ceuta i Melilla	136.878	32.000	33
Espanya bilingüe	17.906.358	10.878.250	126.258

* Allà on hi ha dades censals s'ha aplicat el percentatge de parlants majors de l'edat considerada (de 2 a 6 anys segons la comunitat) al total de la població de dret tot ignorant les respostes indefinides i arrodonint el resultat. Les dades en cursiva són merament estimatives, només tenen un valor hipotètic. Cal observar que l'extensió del País Valencià i d'Euskadi no contempla els territoris de llengua castellana, on també és oficial el basc o el català.

Bibliografia

- ABAD MERINO, Mercedes (1994): *El cambio de lengua en Orihuela. Estudio sociolingüístico-histórico del siglo XVII*, Universidad de Murcia.
- AIZPURUA, Xabier (1995): *La continuidad del euskera*, Depto. de Cultura del Gobierno Vasco, Vitòria.
- ALOMAR i CANYELLES, Antoni I. (1995): «Les dades del cens de població de 1991 i el procés de normalització lingüística a les Illes Balears», *Actes del Simposi de Demolingüística*, pp.152-168, Departament de Cultura, Barcelona.
- ARIJA RIVARÉS, Emilio (1972): *Geografía de España*, Espasa-Calpe, Madrid.
- BABARRO GONZÁLEZ, Xoán (1994): «A fronteira lingüística do galego co asturiano. Delimitación e caracterización das falas de transición dos concellos de Navia, Villallón, Allande e Ibias»; en FERNÁNDEZ REI (ed.), *Lingua e cultura galega de Asturias. Actas das Ias. Xornadas de Lingua e Cultura Galega de Asturias [...] 1990*, Xerais, Vigo.

- BADA PANILLO, José R. (1990): *El debat del català a l'Aragó (1983-1987)*, Associació Cultural del Matarranya, Calaceit.
- CABRÉ, Anna (1995): «Factors demogràfics en l'ús de la llengua: el cas de Catalunya», *Actes del Simposi de Demolingüística*, pp.9-13, Departament de Cultura, Barcelona.
- CAPELLADES, Joaquim i M. Dolors OLIVARES (1995): «Els censos lingüístics a Catalunya: metodologia i tractament», *Actes del Simposi de Demolingüística*, pp.37-71, Departament de Cultura, Barcelona.
- CLIMENT, Teresa (1986): *Realitat lingüística de la Val d'Aran*, Dept. de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- CONTE, Anchel; CORTÉS, Chorche; MARTÍNEZ, Antonio; NAGORE, Francho i VÁZQUEZ, Chesús (1977): *El aragonés: identidad y problemática de una lengua*, Librería General, Saragossa.
- CONSELLERIA DE CULTURA (1990): *Dades sobre la situació sociolingüística de la Comunitat Valenciana*, Generalitat Valenciana, València.
- CONSELLO D'A FABLA ARAGONESA (1983): «Datos lingüísticos de o zenso de 1981», *Fuellas d'información d'o Consello d'a fabla aragonesa*, n. 37, pp.10-16, Osca.
- D'ANDRÉS, Ramón (1987): «Informe social de la llengua asturiana», *Informe so la llengua asturiana*, pp.25-43, Academia de la Llingua Asturiana, Oviedo.
- DEPARTAMENT DE CULTURA (1992): *Mapes per a l'estudi de la llengua catalana*, Eumo, Vic.
- ENCICLOPEDIA GENERAL ILUSTRADA DEL PAÍS VASCO (1981): Auñamendi, San Sebastián, vol. XII.
- ESPLUGA, Josep L. i Arantxa CAPDEVILA (1995): *Franja, frontera i llengua. Conflictes d'identitat als pobles d'Aragó que parlen català*, Pagès, Lleida.
- ETXEBARRIA, Maitena (1995): «Competencia y actitudes lingüísticas en la Comunidad Autónoma Vasca», *Actes del Simposi de Demolingüística*, pp.119-125, Departament de Cultura, Barcelona.
- EUROMOSAIC REPORT. THE MINORITY LANGUAGES IN THE EU MEMBER STATES (1995): multicopiat, consultat a l'Institut de Sociolingüística Catalana.
- GINARD, Joan (1995): «Grau de coneixement del català a les Balears», *Actes del Simposi de Demolingüística*, pp.135-151, Departament de Cultura, Barcelona.
- GOBIERNO VASCO (1989): *Mapa sociolingüístico. Análisis demolingüístico de la Comunidad Autónoma Vasca derivado del padrón de 1986*, Vitòria.
- INSTITUTO GEOGRÁFICO NACIONAL (1995): «Las lenguas en España», *Atlas Nacional de España*, fasc. Sociología cultural (sec.XII, grupo 44), pp.6-7, Madrid.
- LACOSTE, Yves (1986): «Éditorial», *Hérodote*, núm. 42, pp.3-5, París.
- LAUTENSACH, Hermann (1964): *Iberische Halbinsel*, Munich.
- LIMPO PIRIZ, Luis A. (1987): «El caso oliventino: conciencia nacional y aculturación en un pueblo del suroeste español», *Revista de Estudios Extremeños*,

- n. XLIII-3, pp. 729-750, Badajoz.
- LLERA RAMO, Francisco J. (1994): *Los asturianos y la lengua asturiana. Estudio sociolingüístico para Asturias. 1991*, Consejería d'Educación, Cultura, Deporte y Xuventu, Oviedo.
- MARÍ, Isidor (coord.) (1992): *La llengua als Països Catalans*, Fund. Jaume Bofill, Barcelona.
- MARTÍN ECHEVERRÍA, L. (1928): «Idiomas y dialectos», *Geografía de España*, vol. I, pp. 132-135, Labor, Barcelona.
- MARTÍN ZORRAQUIN, M. Antonia; GIRALT, J.; FORT, M.R. i ARNAL, M.L. (1995): *Estudio sociolingüístico de la Franja oriental de Aragón*, Universidad de Zaragoza, Saragossa.
- MONTOYA ABAD, Brauli (1986): *Variació i desplaçament de llengües a Elda i a Oriola durant l'Edat Moderna*, Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, Alacant.
- MONTOYA ABAD, Brauli (1989): *La interferència lingüística al sud valencià*, Generalitat Valenciana, València.
- MONTOYA ABAD, Brauli (1995): «La interrupció de la transmissió intergeneracional del català a la regió d'Alacant. Un estudi de cas», *Actes del Simposi de Demolingüística*, pp. 253-263, Departament de Cultura, Barcelona.
- MOSELEY, Christopher i ASHER, R.E. (ed.) (1994): *Atlas of the World's Languages*, Routledge, Londres.
- NAGORE LAÍN, Franco (1989): *El aragonés. Informe sobre la situación actual de la lengua aragonesa*, Consello d'a Fabla Aragonesa, Osca.
- PORTAS, Manuel (1991): *Língua e sociedade na Galiza*, Bahía, la Corunya.
- RAMBLA, Francesc X. (1993): *Factors de la distribució territorial de l'ús del català a la conurbació de Barcelona*, Dept. de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- REIXACH i PLA, Modest (1985): *Coneixement i ús de la llengua catalana a la província de Barcelona. Anàlisi dels resultats del padró de 1975 i de l'avanç dels de 1981*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- REIXACH i PLA, Modest (1990): *Difusió social del coneixement de la llengua catalana. Anàlisi de les dades lingüístiques del padró d'habitants de 1986 de Catalunya, Illes Balears i País Valencià*, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- REIXACH i PLA, Modest (1995): «Els censos lingüístics, entre la substitució i la normalització», *Actes del Simposi de Demolingüística*, pp.235-252, Departament de Cultura, Barcelona.
- ROSSELLÓ i VERGER, Vicenç M. (1975): «Múrcia, un país català frustrat?», *Miscel·lània Pau Vila*, pp. 375-385, Societat Catalana de Geografia, Barcelona.
- ROSSELLÓ i VERGER, Vicenç M. (1975): «Murcia, Valencia y Cataluña. Ensayo de geohistoria», *Estudios Geográficos*, núm. 140-141, pp. 1.049-1.067, Madrid.
- ROSSELLÓ i VERGER, Vicenç M. (1995): «Una llengua, dues llengües», *Geografia del País Valencià*, pp. 349-361, Alfons el Magnànim, València.

- RUBAL RODRÍGUEZ, Xosé; VEIGA MARTÍNEZ, Daniel i ARZA ARZA, Neves (1992): *A lingua do alumnado e profesorado nas franxas occidentais de Asturias, León e Zamora*, Consello de Cultura Galega, [Lugo].
- RUBENSTEIN, James M. (1991): *The Cultural Landscape. An Introduction to Human Geography*, 3a. ed., Macmillan-Maxwell, Nova York.
- RUIZ URRESTARAZÚ, Eugenio (1991): «Euskal Herria, la tierra de la lengua vasca», *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, núm. 13, pp. 5-19, Madrid.
- SANCHIS i GUARNER, Manuel (1974): «La frontera lingüística en las provincias de Alicante y Murcia», *Cuadernos de Geografía*, núm. 13, pp. 15-29, València.
- SANGUIN, André-Louis (1994): «Le Val d'Aran (Catalunya) ou la reemergence politico-culturelle du fait occitain dans les Pyrénées», *Géographie et cultures*, núm. 12, pp. 3-14, París.
- SEMINARIO DE SOCIOLINGÜÍSTICA DA REAL ACADEMIA GALEGA (1995): «Os estudos demolingüísticos en Galicia: o mapa sociolingüístico de Galicia», *Actes del Simposi de Demolingüística*, pp.126-134, Departament de Cultura, Barcelona.
- SIGUAN, Miquel (1992): *España plurilingüe*, Alianza, Madrid.
- SIGUAN, Miquel (1994): *Conocimiento y uso de las lenguas en España. Investigación sobre el conocimiento y uso de las lenguas cooficiales en las comunidades autónomas bilingües*, Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid.
- VALLÈS, Ismael (1991): «Fronteras política y lingüística del catalán», *V Coloquio Ibérico de Geografía*, pp. 275-281, Universidad de León, Lleó.
- VALLÈS, Ismael (1995): «Nivell de competència lingüística en català a les comunitats autònomes catalanòfones», *Actes del Simposi de Demolingüística*, pp. 264-272, Departament de Cultura, Barcelona.
- VERDELHO, Telmo (1993): «Falares asturo-leoneses em território português», *Lletres Asturianas*, núm. 50, pp. 7-25, Oviedo.
- VIUDAS CAMARASA, Antonio (1988): *Diccionario extremeño*, Cáceres.
- WESSELS, Coen i MANSVELT BECK, Jan (1993): «Llengua i aïllament a Catalunya», *Revista Catalana de Geografia*, núm. 21, pp. 27-35, Barcelona.
- WILLIAMS, Colin H. (ed.) (1988): *Language in Geographic Context, Multilingual Matters*, Clevedon.
- ZABALETA ZABALETA, M. Francisca (1995): «El factor educativo en el conocimiento y uso del euskera en Navarra», *Actes del Simposi de Demolingüística*, pp. 14-19, Departament de Cultura, Barcelona.
- ZELINSKY, Wilbur i WILLIAMS, Colin H. (1988): «The mapping of language in North America and the British Isles», *Progress in Human Geography*, 12-3, pp. 337-368, Londres.

Fonts estadístiques

- CIDC (1987): *Padrons municipals d'habitants de Catalunya, 1986. Cens lingüístic*, Barcelona.
- CONSELLERIA D'ECONOMIA (1987): *Coneixement del valencià. Padró municipal d'habitants, 1986*, Generalitat Valenciana, València.
- DIRECCIÓN GENERAL DE POLÍTICA LINGÜÍSTICA (1995): *Datos sociolingüísticos del Euskara en Navarra*, Gobierno de Navarra, Pamplona.
- EUSTAT (1993): *Educación y euskara. Censos de población y viviendas 1991*, Gobierno Vasco, Vitòria.
- EUSTAT (1994): *Euskera 81-91*, Gobierno Vasco, Vitòria.
- EUSTAT (1995): *Anuario estadístico vasco 94*, Gobierno Vasco, Vitòria.
- GOBIERNO DE NAVARRA (1988): *Distribución de la población navarra según el nivel de euskara (padrones municipales de habitantes al 1/4/86)*, Pamplona.
- GOBIERNO DE NAVARRA [1991]: *Estudio de las actitudes de los navarros ante el euskera*, Pamplona.
- INSTITUT BALEAR D'ESTADÍSTICA (1989): «La llengua de les Illes Balears», *Quaderns d'Estadística*, núm. II, Govern Balear, Palma.
- INSTITUT BALEAR D'ESTADÍSTICA (1993): *Cens de població. 1991. VII.- Taules sobre el coneixement de la llengua de la CAIB*, Govern Balear, Palma.
- INSTITUT D'ESTADÍSTICA DE CATALUNYA (1993): *Cens de població 1991. Vol. 8. Cens lingüístic. Dades comarcals i municipals*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- INSTITUT VALENCIÀ D'ESTADÍSTICA (1994): *Anuari estadístic municipal i comarcal. Comunitat Valenciana, 1992*, Generalitat Valenciana, València.
- INSTITUT VALENCIÀ D'ESTADÍSTICA (1994): *Cens de població. Comunitat Valenciana, 1991*, Generalitat Valenciana, València.
- INSTITUTO GALEGO DE ESTADÍSTICA (1992): *Censos de Poboación e Vivendas, 1991. Coñecemento e uso do idioma galego*, 4 vol.
- INSTITUTO GALEGO DE ESTADÍSTICA (1994): *Galicia en cifras. Anuario 1993*, Xunta de Galicia, Santiago de Compostel-la.
- SUBIRATS, Marina; MASATS, M. i SÀNCHEZ, C. (1992): *Enquesta de la regió metropolitana de Barcelona 1990. Condicions de vida i hàbits de la població. Vol.4. Educació, llengua i hàbits culturals*, Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, Barcelona.